

Ғылымның қия жолында

Ұлан-байтақ Қазақ елі талантты тұлғаларға кеңде емес. Көне заманнан күні бүгінге дейін ғасырлар легінде талай-талай дарабоздар өткені тарихымыздан белгілі. Арғы дәуірлерді айтпағанда, кешегі ХХ ғасырдың өзі ұлтымызға көптеген ұлы адамдарды сыйға тартты. Солардың бірі — биылғы жылы 90 жылдық мерейтойы келіп жеткен Ебіней Арыстанұлы Бөкетов еді. Ғұлама ғалым, ойшыл, ірі дарын иесі Ебекең Солтүстік Қазақстан облысында дүниеге келгенімен, бүкіл саналы ғұмыры Алматы және Қарағанды қалаларында өтті. Қарағанды ғылыми мен өндірісін биікке көтерген абзал жанның өнегелі өмірі, елбасты жолы, үлгілі үлкен ғылыми мектебі осы уақытқа дейін айтылып та, жазылып та келді. Әлі де талай әңгіменің өзегіне айналды сөзсіз. Бүгінгі біздің ортаға салар ой — сол асыл ағаның өмірінен бір үзік сыр еді. Осы орайда Қарағанды қаласындағы Ж. Н. Әбішев атындағы Химия-металлургия институтының ақпараттық-энтропиялық талдау зертханасының ғылыми қызметкері, химия ғылымының кандидаты Қанат Сансызбайұлы Ыбышев ағамызға жолығып, сұхбаттасқан едік.

— Аға, сізді Ебіней Арыстанұлының туысқаны әрі шәкірті дейді. Осы ретте алты Алашқаты мөлім, әйгілі ғалымның бұрын айтылмаған кейбір сәттеріне тоқталып өтсеңіз?

— Мен Солтүстік Қазақстан облысы, Октябрь (қазіргі Шал ақын) ауданында 1952 жылдың 11 тамызында дүниеге келіпін. Ол кезде ауданның орталығы Марьевка деп аталатын. Сол Марьевкада мектеп табалдырығын аттап, оны он жыл оқып, ойдағыдай аяқтадым. Ебіней ағамызбен туыстық байланысымыз: жиенінен туған жиеншарымын. Ол кісі Солтүстік Қазақстан облысының Сергеев ауданынан, бізге нағашы болып келеді. Бала кезімізде біздің үйге жиі келіп тұратын. Алып денелі, шырайлы кісі болатын. Мені жақсы көріп, еркелетіп «батырым» деп атаушы еді. 11-12 жастағы кезімде бір айтқан сөзі әлі есімде қалыпты. Бір күні үйге келіп: «Әй, батыр, осы уақытқа дейін неше кітап оқыдың? Көркем әдебиеттен не білесің?» — деп мені ұстай алды. Аяқ астынан не дерімді білмей: «Аға, онша көп оқығаным жоқ. Аздаған, шағындау шығармалар болмаса...» деп тұтығып қалдым. Сонда ол кісі басымнан сипап тұрып: «Жарайды, ендіше, қазір мен саған әлемдік әдебиеттегі классикалық шығармалардың тізімін беремін. Кітапханаға барасың да, осы шығармаларды түгел оқып шығасың. Келістік пе?» деп қолымды қысты. Сонан кейін Шекспир, Бальзак, Данте, Золя, Мопассан, Драйзер, Хемингуэй, Маркес, Марк Твен, Джек Лондон, Пушкин, Лермонтов, Чехов, Достоевский, Толстой, Абай, Мұхтар Әуезов секілді дүниежүзілік деңгейдегі ірі классиктердің туындыларынан тұратын 40 шақты кітаптың тізімін жазып берді. Мүшелге енді-енді толатын менің жасма да қараған жоқ. Өйтеуір, жас болсам да, оқуға міндетті болып қалдым.

Жалпы менің бала күнімнен әдебиетке онша құлқым жоқ еді. Бірақ үлкен ағамыздың айтқанын жерге тастамай, ертеңіне аудан орталығындағы кітапханаға келдім. Қолымдағы қағазды жасы келген кітапханашы орыс әйеліне ұсынғанымда, ол кісі қуанып кетіп: «О, о, мынау Евней Арыстановичтің жазуы ғой. Мен ол адамды жақсы білемін. Біздің кітапханаға жиі келіп, кітаптар алып тұрады. Тұрақты оқырмансың. Өте білімді, сауатты жан. Сен де сондай бол!» деп қалбақтап тізімдегі кітаптарды қарай бастады. Мен болсам, ағайдың аманатын орындап, сол жолы бес кітапты, онан кейін бірте-бірте әлгі тізімдегі классикалық шығармалардың бәрін де оқып шықтым. Балалық шақтағы есте қалған ерекше белгі осы болатын.

— Ебіней ағамыздың жолын қуып, химия мамандығын таңдапсыз. Бұған да ол кісінің әсері болды ма?

— Ел қатарлы мектепті бітірген соң, мамандық таңдау машақаты басталды. Көңілім әр салаға бұрылып, әрі-сәрі жүргенімде бір күні нағашым: «Алматыдағы политехникалық институтының құрылыс факультетіне бар. Ол жерде құрылысқа қажетті күшті мамандар дайындайды» деп, ақыл-кеңесін берді. Мен мақұлдап, бірден соған тарттым. Жолым болып, емтихандарды жақсы тапсырып, оқуға қабылдандым. Ол кезде жоғары оқу орнына үздік қабылданғандарды Ресей қалаларындағы ірі оқу орындарында оқытатын жақ-

сы дәстүр бар еді. Мені де Омбы қаласына оқуға жіберді. Ол жақта студенттік қызықты өмірді бастан кешіріп, екі жыл оқыдым. Әрі қарай өзім өстіленіп әскерге кеттім. Армиядан қайтар жылы Ебекеңнің інісі Қамзабай ағамыздан хат алдым. Хатында: «Бауырым, Қарағандыда үлкен университет ашылды. Ебіней ағаң осы басқарады. Дайындық бөлімдері және бар. Сен келген бетте экономика немесе заң факультетінің дайындық бөліміне түс» деп, ағалық қуанышын әрі өтінішін жазған екен. Мен әскерден келген соң, Ебекеңге сәлем бере барғанымда, ол кісі: «Әй, батыр, Отанды қорғап келдің, енді оқуыңды жалғастыра бер. Құрылыс саған ұнамаса, осында жаңа оқу орны ашылды. Заң және экономика салалары бойынша, бұған қоса, химия факультеті де бар. Бұл саланы қиынсынып, қазақ балалары бармай жатыр. Сен соның мұнай мамандығына барсаң қайтесің. Егер келіссең, бүгіннен бастап химия пәніне дайындал», — деді. Ғалым ағаның келешекте дүниенің бәрі химия ғылымына тәуелді болатынын сол кезеңде-ақ болжап білген көрегендігіне әлі таңғаламын. Ағамыздың айтқанына көніп, сол салаға бардым да, оқуға түсіп кеттім. Оқып жүрген уақытта «туысым, жақыным» деп, ешқашанда іш тартқан жоқ. Мен де ағайдың адамгершілік, адамдық қасиетін сыйлап, атақ-абайырын құрметтеп, өз бетімше тырысып оқыдым. Химия факультетін жақсы бітірген мені Солтүстік Қазақстанға жолдамамен жіберді. Бірақ үйреніп қалған Қарағандымды қимай, ол жақтан рұқсат алып, осында қайтып келдім. Ондағы ойым: студент кезімдегі ізденген, бастаған ғылыми жұмыстарымды әрі қарай тереңдетсем деп едім. Осы мақсатпен Ебекең ағамызға тағы келдім. Әскерден келген, жоғары оқу орнын бітірген үлкен азамат болсам да, ол кісінің алдында әлі бала тәріздімін. Мүмкін, жастық шағым болар, әйтеуір ағамның ақыл-кеңесін тыңдауға, айтқандарын орындауға құштар болатымын. Менің келгенімге нағашым өте қуанып: «Әй, батыр, үлкен өмір жолына енді шықтың. Мен сені бір жұмысқа орналастырам. Жүр!» — деді де, қазіргі Химия-металлургия институтына алып келді. Осындағы бір зертхананың меңгерушісі Виталий Павлович Малышевтің алдына әкеліп: «Мына азаматтың өңі сенікі, сүйегі менікі. Химия саласына жас мамандар қажет. Өзің қадағалап, тәрбиеле!» — деп, мені әлі кісіге тапсырып кетті. Сонан үш жыл соң лабораторияда жұмыс істеп, алашқы еңбек жолым бастадым. Бір айта кетерлігі, осынау мерзім ішінде әр сәрсенбі сайын Ебіней аға зертханаға келіп, ғылыми қызметкерлерді жинап, жиын өткізіп, біздің не істеп, немен айналысып жатқандарымызды талдап, қорытындылап отыратын.

— Басқа мамандықтарға қарағанда, химия саласы өте күрделі, тіпті қауіпті де денсаулыққа зияны бар сала. Химия ғылымы сол кезеңде біздің ұлт түсіне бермейтін, біз үшін аса дамымаған саланың бірі болған шығар. Дегенмен, Қанаш Сәтбаев, Ебіней Бөкетов секілді ғалымдардың ізін басқан өздеріңіздің өндіріске енгізген жаңалықтарыңыз болды ма? Академик ағалардан алған үлгі-өнеге, тәлімдеріңіз тәңірегінде ой қозғасаңыз?

— Академик ағамыздың тапсырмасымен 1981 жылдан бастап фосфор өндірісінің қалдығы — фосфорлық қоқысты (шлам) өңдеп, одан пайдалы қоспаларды алу мәселелерін зерттеуді қолға алдық. Міне, осыған байланысты Ебекең мені ҚРҒА-ның корреспондент мүшесі Әбдуәлі Баешовтың зертханасына ауысуымды айтты. Және Әбдуәлі Баешовтың жетекшілігімен «фосфор өндірісінің қалдықтарын өңдеу және олардан қоршаған ортаға зиянды әсерін азайту» тақырыптың кандидаттық диссертацияға зерттеу тақырыбын ұсынды. Алғашқыда қиын болды. Өйткені, бұрын зерттелмеген тың дүние еді. Сол жылдары ХМИ-дағы жас мамандарды Ебекең Жамбыл, Шымкент қалаларындағы фосфор зауыттарына өндірістік тәжірибеге жібертті. Атамыш қалалардағы фосфор зауыттарында қаншама мың тонна өндіріс қалдығы, яғни фосфор шламдары жиналып қалған екен. Ебекең сол кездің өзінде осы қалдықтардың экологияға, халық денсаулығына зиянды екенін түсініп, осынау өңделмей жатқан шламдарды өңдеп, одан таза фосфор, фосфордың қоспаларын алу жолдарын зерттеп көруді ұсынған еді.

Фосфор өндірісінің қалдығымен (фосфор шламымен) жұмыс істеу үшін біріншіден, элементті фосформен жұмыс істей білу керек. Ал элементтік фосфор өте активті, реакцияға тез түсетін элемент. Оны тек судың астында ұстап қана сақтауға болады. Ауаға шығарса, тез арада жана бастайды. Қандай да бір тәжірибе жасау үшін нақты бір салмақтағы фосфорды алып, оны әр түрлі ортада (қышқы, негіз, т. с. с.) белгілі бір тұздармен, элементтермен әрекетке түсу мүмкіндіктерін зерттеп көру қажет. Алғашқыда осы фосфордың нақты бір мөлшерді салмағын аналитикалық таразыда өлшеп алудың өзі біраз қиындықтар туғызды. Өздеріңіз көз алдарыңызға елестетіп көріңіздерші. Тәжірибе жасау үшін элементті фосфорды таразыға өлшеу керек. Элементті фосфорды судан ауаға алып шығасыз, ал ол лап етіп тұтанып, көп мөлшерде қолқаны қабатын түтін шығара бастайды. Айта кететін бір жай, әскери мақсатта осы элементті фосфордан напалмды бомба жасалады. Жанған фосфор да оңайлықпен өше қоймайды. Сол кезеңде Қарағандыда, тіпті бүкіл Қазақстанда осындай өте активті элементпен жұмыс жасай алатын мамандар жоқ еді. Содан көптеген қиындықтарға тап болдық. Қаншама рет қолымызды, киімімізді күйдірдік. Ақыры фосформен жұмыс істеуді үйрендік. Тынымсыз еңбектің, үздіксіз ізденістің арқасында біраз жақсы көрсеткіштерге, нақты нәтижелерге жеттік.

1982 жылы Қарағанды қаласында Бүкілодақтық «Халькогендер мен халькогенидті химиясы және технологиясы» атты халықаралық конференция өтті. Мұнда Ебекеңнің «Көмірден мұнай өнімдерін алған» ең үлкен жаңалығы сарапқа салынды. Тәжірибе түрінде анықталды. Конференцияға келген қонақтардың бірі Бүкілодақтық атақты академик В. И. Спицын бұл жобаны қызықтап, қолдау көрсетті.

Өндіріске зор жаңалық болып енген осы идеяны жалғастырған Ебекеңнің шәкірттері Болат Ермағанбетов пен Мырзабек Байқенов есімді азаматтар химия саласынан докторлық қорғады. Екеуінің де ғылыми жетекшісі Ебіней Арыстанұлының өзі болды. Жалпы химия саласында жүрген сол кездегі жастардың барлығына Ебіней ағаның орасан ықпалы, мол көмегі тиді десем, артық айтқандық емес. Бәріміздің де ғылым жолындағы алғашқы тапшыныстарымызды қуаттап, бағыт көрсетіп, диссертация жазуымызға ақыл-кеңес бергені — ұстаздың шәкірттеріне деген шынайы көңілі, ыстық ықыласы деп сезінеміз. Ғұлама ғалымның дәстүр жалғастыру ретінде жастарға қамқорлық көрсетуі — ұлтымыздың, еліміздің болашағын ойлағаны деп білеміз.

— Қанат аға, сіз академик Ебіней Арыстанұлының туысқаны әрі шәкіртісіз. Ол кісімен көп араласып, жақынырақ жүрдіңіз. Ғажайып ғалымның жеке өмірі, тұлғалық қасиеті жөнінде ел біле бермейтін тағы қандай сырлары болды?

— Ебіней ағаның аса терең білімдарлығы, табиғат берген таланты мен дарыны өз алдына. Бізді қатты қызықтыратыны — ол кісінің өте еңбекқорлығы еді. Өмір бойы химия саласында, өндірісте ғылыми зерттеулермен айналысты. Басшылық қызметтерде болды. Бұған қоса, әдебиет әлемінде, аударма өнеріне сіңірген еңбегі қаншама деңгейдегі. Бір ғана мысал, 1979 жылы жүрегінен ауырып, Қарағанды қаласындағы ауруханада жатты. Көңіл сұрап барған кезімде маған бірнеше аудармаларының қолжазбасын көрсеткен. Есімде қалғаны Шекспирдің «Макбеті», Маковскийдің «Клоп» («Қандала»), «Хорошо» («Керемет») секілді ірі шығармалары. Жүрегі қысып, жаны ауырып жатса да еңбектен қол үзбей, аурухананың өзінде көркем аудармамен айналысқаны таңғалдырарлық жайт.

1982 жылы ХМИ-да аға ғылыми қызметкер болып жүрген кезінде Мәскеуден белгілі академиктер Белоусов, Ждановтар келген еді. Өлгі мүйізі қарағайдай ғалымдар ат басын тіреген бойда: «Евней Арыстанович қайда, қалы қалай?» деп бізден сұраған-тың. Сол Кеңес Одағына, алыс та жақын шет елдерге есімі кең тараған академиктердің өзі Ебекеңмен сырлас дос болатын. Көп жайларды, әсіресе, ғылыми ой-пікірлерді бірлесіп талқылап, ортаға салып отыратын. Мұндай оқиғалардың талайын көзіміз көріп, куә болдық.

— Ебекең қайтыс болғаннан кейін ғалымның артында қалған ғылыми, әдеби мұраларының жайы қалай болды? Сүйікті шәкірттері, Сіздер қандай іспен айналыстыңыздар?

— Ардақты ағамыздың арамыздан кетуі, өмірден ерте өтуі — ғылым үшін де, бәріміз үшін де өте ауыр жағдай болды. Сол кездегі қоғамның қоршаған ортаның әділетсіз соққысы жайсаң

жанның жүрегіне жүк түсірді. Мезгілінен бұрын жарық дүниеден кетуі, әсіресе, біздің химия саласындағы мамандарға қатты батты. Себебі, ол кісінің бастаған идеялары, көптеген ғылыми жобалары, әлі де қажетті біраз ой-пікірлері бар еді. Біршама еңбектерінің өндіріске енген нәтижесін, қуаныш-қызығын көре алмай кетті. Әйтсе де, Ебіней ағаның артында қалған ғылыми, әдеби мұралардың барлығы жинақталып, мұражайлар ашылды. Бұған көп еңбек сіңірген Ебекеңнің інісі Қамзабай аға болды. Қамзекен өмірінің соңына дейін «Академик Е. А. Бөкетов мұражайының» директоры болғанын елдің бәрі біледі.

Ебекең ағамыз қайтыс болғаннан кейін, бір күні жеңгейдің шақыртуымен үйіне бардым. Жеңеміз ол кісінің жеке жұмыс кабинетін көрсетіп, ондағы ағамыздың ғылымға қажетті барлық заттарын реттеп, мұражайға өткізуге көмектесуін өтіңді.

Ішкі кітап пен қағазға лық толы кең бөлмедегі әрбір зат құнды жәдігер ретінде мұражайға өзін ақ сұранып тұрғандай. Мені бір таңғалдырғаны — жазу үстеліндегі адамдардың аты-жөні мен мекен-жайлары жазылған блокнот болды. Ерінбей санап шықсам, 270 екен. Ұзынсонар тізімнің ішінде сол кездегі Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен небір ғұлама ғалымдардың, әйгілі тұлғалардың аты-жөндері мен телефондары, мекен-жайлары кездесті. Көбісімен хат жазысып тұрған. Тіпті, Закарпат әскери округының басшысы генерал-полковниктің де аты-жөні мен мекен жайы жазылған. Сөйтіп, ғалым ағамыздың кабинетіндегі барлық құнды заттар мұражай төрінен орын алды. Сонан бері халықтың, өскелең ұрпақтың қазынасына айналғанын өздеріңіз де білесіздер.

— Ебекеңді ел сыйлады. Біздің ұлт үшін үлкен тарихи тұлға, ғұлама ғалым. Ал, басқа ұлттар ол кісіні қалай бағалады?

— Әңгімеіздің ортасында Мәскеуден келген атақты академиктер Белоусов, Ждановтар, т. б. белгілі адамдар ол кісіні іздеп, қал-жайын сұрап жатады дедік. Кабинетіндегі 270 тізімнің көбісі басқа ұлт өкілдері екендігі де анық. Осыған қоса, тағы бір-екі деректі келтірейін.

2008 жылы Химия-металлургия институтының 50 жылдығы болды. Жол-жақтан, алыс шетелдерден қонақтар келді. Солардың ішінде Урал политехникалық институтын 21 жыл басқарған ректор С. С. Набойченко Ебекеңнің зиратының басына барып, гүл шоғын қойып, досы туралы естелік айтты. 25 жылдан кейін айтылған естеліктің қысқаша мазмұны мынадай: «... Бір кезде Ебіней Арыстанұлы Набойченконың докторлық диссертациясына оппонент болыпты. Оппонент ретінде ғылыми жұмысты қарап шығып, қызыл бояумен кемшіліктерін бадырайтып көрсетіп, көп сын-ескертпелер айтыпты. Солардың түйіні: «... Орыс баласына, орыс ғалымына орысша мәтіннің құрылымын, орфография мен грамматиканы қазақ баласы үйреткені ұят шығар. Дегенмен, ғылым үшін, шындық пен ақиқат үшін осылай істеуге тура келді. Сіз, кешірсіз, мына жұмысыңызды биыл қорғамай, тағы бір жыл қараңыз. Бәрін әбден толықтырып, түзетіп, жөндеп, келесі жылы қорғаңыз...» Сонан С. С. Набойченко жазып біткен ғылыми жұмысын сол жолы қорғамай, бір жыл тағы толықтырып, қайта жөндеп, келесі жылғы сәтті қорғайды. Кейін ширек ғасырдан соң айтқан естелінде Набойченко осы жайларды өз аузынан айтып, Ебекеңнің сондағы әділдігін, туралығын, ғылымға деген адалдығын, досына жаны ашыған өткір сын-пікірлерін мақтанш сезімімен жеткізгенін өз көзімізбен көріп, құлағымызбен естідік.

— Көке, сізге соңғы бір сұрағымыз: Ебіней Арыстанұлы Бөкетов — бүгінгі ұрпақ үшін аңызға айналған адам. Ғұлама ғалым, тарихи тұлға, қоғам қайраткері, ұлағатты ұстаз. Осындай аяулы ағамыздың ет жақыны әрі ізбасары ретінде қазіргі жастарға не айтар едіңіз?

— Бүгінгі заман үлкен білім мен терең ғылымды қажет етеді. Ол үшін жастардың көп ізденуіне тура келеді. Ебіней аға бізге өмір бойы: «Жақсы оқыңдар, ерінбей еңбек етіңдер, сонда ғана іздендеріңді табасыңдар» деуші еді. Осы өнегелі өсиетті қазіргі жастар да қаперіне іліп, үлгі-өнеге тұтса деген тілегім бар.

— Әсерлі әңгімеізге көп-көп рақмет. Ғылым жолыңызға өрлеу, өмір жолыңызға сәттілік тілейміз!

Болат САРСЕМБАЕВ,
ХИМИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ КАНДИДАТЫ,
ӘЛМІЖАН ЖАҚАН,
ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ МАГИСТРІ,
ҚАРМУ-ДЫҢ АҒА ОҚЫТУШЫСЫ